

ИНДУСТРИСКОТО ПРОИЗВОДСТВО ВО МАКЕДОНИЈА ЗА ВРЕМЕ НА ВТОРАТА СВЕТСКА ВОЈНА*

Економскиот развој на секоја земја го условуваат природните фактори и факторите од општествено-економски карактер. Иако територијата на Македонија помеѓу двете светски војни располагала со поволни природни богатства за рамномерен стопански развој, општествено-економските услови не дозволувале тие богатства интензивно да се ползуваат, така што стопанството воопшто, а особено индустријата, се развивале со бавно темпо и во ограничени размери.

Стопанскиот, а особено индустрискиот развој на Македонија во рамките на Кралството Југославија, во периодот меѓу двете светски војни може да се подели, главно, на две карактеристични фази. Првата фаза е од 1919 до 1929 година, кога стопанството на Македонија се приспособувало кон новосоздадените услови и започнало да се консолидира од воените разурнувања по Првата светска војна. Посебно е за одбележување дека во овој временски интервал, како последица од војната доаѓа до зголемена побарувачка на стоки, што ќе придонесе за подинамичен развој на стопанството, а особено на трговијата, земјоделството и на занаетчиството. Со тоа се создала можност да се акумулира извесен капитал, кој ќе послужи како скромна почетна основа за развој на индустријата. Иако тој процес на прелевање од трговско-занаетчискиот капитал во индустријата се одвивал мошне бавно и претпазливо, сепак за тогашните состојби ќе одигра значајна улога во индустрискиот развој на Македонија.¹

Втората фаза започнала со избувнувањето на големата светска економска криза и траела сè до Втората светска војна. Во овој период, како резултат од економската криза од 1929-1933 година, дошло до влошување на општата економска состојба, која негативно се одразила врз понатамошниот стопански развој на Македонија. Позабрзан индустриски и, воопшто стопански развој на Македонија бил забележан по попуштањето на економската криза, 1933-

* Се однесува на територијата на денешна Република Македонија. Во текстот не се опфатени рударството и индустријата за тутун.

¹ Коста Сидовски, Индустријата на територијата на НР Македонија во периодот меѓу двете светски војни (1918-1941). Индустријата во НР Македонија. Економски институт-Скопје. Скопје 1961, 32.

1941 година, кога започнале поинтензивни и покрупни инвестирања во индустријата. Во овој период била изградена речиси целокупната индустрија за градежен материјал, текстилната индустрија, голем дел од прехранбената индустрија, како и некои поважни постројки во електростопанството, од кои најзначајна била хидроцентралата на реката Треска, во близината на Скопје.²

Гледано во целост, во предвоениот период, иако со мал капацитет, бројот на индустриските претпријатија постојано растел. Од 16 затекнати активни индустриски претпријатија во 1918 година, до крајот на 1940 година нивниот број се зголемил на 111, од кои 92 од преработувачката индустрија, 6 од екстраактивната и 13 за преработка на тутун (манипулација и ферментација на тутун). Најголем дел од изградените индустриски капацитети отпаѓал на прехранбената индустрија, 28 претпријатија или 25,3% од вкупно основаните, потоа на електростопанството 18 претпријатија или 16,2%, на текстилната индустрија и индустријата за градежни материјали по 12 претпријатија или по 10,8%. Потоа следувале помалкузастапените претпријатија од дрвната, кожената, графичката, металната, неметалната индустрија, индустријата за обоени метали, како и претпријатијата за производство на јаглен. Од вкупно 95 претпријатија основани по 1918 година, во периодот 1918-1925 година биле основани 26 претпријатија, во периодот 1925-1930 година 25, во периодот 1930-1935 година 17 и во периодот 1935-1940 година 34 претпријатија.³

Поголемиот дел од квалификуваната работна сила по претпријатијата ја сочинувале работници од другите нации или странци. Вкупниот број на вработените во индустријата и рударството на Македонија во 1940 година се ценел на 10.853 работници и службеници, што истовремено бил знак дека овие стопански гранки апсорбирале мал број работници.⁴

Ширењето на индустријата во Македонија се одликувало со голема нерамномерност, како во поглед на темпото на развојот и опфаќањето на гранките, така и во врска со територијалното разместување. Развојот на индустријата течел во одделни периоди константно, а во други периоди бил прекинуван со стагнации и кризи. Ако се фрли бегол поглед врз лоцираноста на индустриските претпријатија, може да се констатира дека тие биле нерамномерно разместени. До пропаѓањето на Кралството Југославија, во Скопје и во неговата околина се наоѓале 45 претпријатија или 40,5% од вкупниот број, а другиот дел отпаѓал на другите наши поголеми градови. Во истиот период на Битола отпаѓале 8,1% од вкупниот број на постојните индустриски претпријатија, на Велес 7,2%, на Куманово 6,3%, на Кочани 5,4% итн. Остварената индустриска концентрација била резултат на повеќе економски фактори,

² Исто, 32-33

³ Исто, 50-55; Д-р Лазар Лазаров, Општествено-економскиот развој на НР Македонија во периодот на обновата и индустријализацијата (1944-1957). Институт за национална историја (ИНИ), Скопје 1988, 42-43; Проф. д-р Никола Узунов, Историското формирање на индустриските центри на територијата на СР Македонија. Јубиларен годишник на Економскиот факултет. Универзитет „Кирил и Методиј“–Скопје, Економски факултет, Скопје 1970, 329-330.

⁴ Историја на македонскиот народ, кн. 3. НИП „Нова Македонија“, ИНИ, Скопје, 1969, 65.

но еден од најважните, несомнено, било прераснувањето на овој град во значаен економски, административен, културен и сообраќаен центар со атрактивна сила за привлекување на домашниот и странскиот капитал, со многубројна, квалификувана и евтина работна сила и можности за рентабилен пазар на стоката. Повеќето македонски градови останале типични аграрни реони, и како такви немале никакви индустриски претпријатија, а пообемно производство се остварувало во рамките на занаетството и патријархалната куќна индустрија (домашна преработка).⁵

Што се однесува до капиталот што бил инвестиран во индустријата и рударството во Македонија во рамките на Југославија, треба да се истакне дека неговиот позначителен дел, 65,3%, бил југословенски капитал, додека домашниот (македонски) капитал учествувал со 34,7%. Југословенскиот капитал бил вложуван во сите гранки на индустријата, со исклучок на кожената, а доминирал особено во тутунската, прехранбената и дрвната индустрија и во индустријата на неметали. Странскиот капитал навлегувал во сите стопански гранки, а најмногу во индустријата на обоени метали, во електростопанството и во прехранбената индустрија, камуфлирајќи се како македонски, српски, хрватски итн. И покрај тешкотиите за утврдување на учеството на странскиот капитал, се смета дека од вкупниот инвестиран капитал во индустријата и рударството во Македонија, 23,9% бил странски капитал.⁶

Индустриското производство во Македонија меѓу двете светски војни, со исклучок на годините на големата економска криза, бележело постојан растеж во поглед на обемот, асортиманот и вредноста. Од вкупното производство на индустријата и рударството во 1940 година, 41,7% отпаѓало на прехранбената индустрија, 16,2% на производството на обоени метали, 13,7% на електростопанството, 10,1% на текстилната и 7,3% на хемиската индустрија.⁷

Меѓутоа, и покрај релативно позитивното движење во индустрискиот развој, Македонија и понатаму далеку заостанувала зад другите југословенски земји. Ако се анализира индустријата во тој период, не само од аспект на бројот на претпријатијата туку ако се земат предвид и другите основни елементи, како што се техничката опрема, движечката моторна сила, производните капацитети, бројот на вработените, висината на инвестираниот капитал, тогаш ќе се констатира дека голем дел од тие претпријатија биле ситни претпријатија или машинизирани работилници, чие производство било наменето главно за задоволување на локалните потреби.⁸

Воените операции во април 1941 година му нанесле сериозни опустошувања и штети на сообраќајот и прометот во Македонија, биле разурнати многу

⁵ Истото, 64-65; Коста Сидовски, Индустријата на територијата на НР Македонија ..., 56; Проф. д-р Никола Узунов, Историското формирање на индустриските центри ..., 330-331; Д-р Лазар Лазаров, Општествено-економскиот развој..., 43-44.

⁶ Данчо Зографски, Главни фази, белези и димензии на развитокот на индустријата на Македонија до крајот на Втората светска војна. Одбрани дела, книга прва. „Наша книга“, Скопје 1986, 385; Д-р Лазар Лазаров, цит. труд..., 44-45.

⁷ Данчо Зографски, Главни фази, белези и димензии..., 387.

⁸ Историја на македонскиот народ..., 64; Коста Сидовски, Индустријата на територијата на НР Македонија..., 54.

станции, мостови, тунели по железничките линии и патиштата. Сето ова условило парализирање на нејзиниот стопански живот. За извесно време запрело производството, особено во фабриките и рудниците, поради што работниците останале без работа.

Македонија, која во текот на меѓувоенниот период била донекаде оформена како стопанско подрачје поврзано со другите делови на Југославија, со новата окупација и територијална поделба меѓу Италија и Бугарија, требало да се преориентира и нејзиното стопанство да се прилагоди на новосоздадените услови. Раскинувањето на дотогашните стопански врски на Македонија со другите југословенски земји предизвикало крупни економски тешкотии, бидејќи престанал да постои југословенскиот пазар, на кој Македонија се снабдувала со разна стока и ги пласирала своите производи и сировини. Повлекувањето на новата граница ја затворало вратата за економско мигрирање на населението од пасивните краишта на Македонија во другите поразвиени земји, и со тоа престанало да биде вентил и средство за делумно ублажување на хроничната безработност како последица на колонизацијата и аграрната пренаселеност на македонското село.⁹

Освен тоа, голема пречка за поврзувањето со стопанствата на Бугарија и Албанија, која во април 1939 година била окупирана од Италија, и формирањето на единствено стопанско подрачје со приклучените делови од Македонија, претставувало непостоењето на комуникации. Поради познатите историско-политички причини, сообраќајот меѓу Македонија, од една страна, и Бугарија и Албанија, од друга страна, бил сосема слаб. Не била изградена ниедна железничка линија, а старите патишта биле запустени.

Тргувајќи од ваквата состојба, Народното собрание на Бугарија на вонредната седница од јули 1941 година го поставило на разгледување предлог-законот за измена и дополнување на законот за проширување на железничката мрежа и железничките станици.¹⁰ Всушност, тоа бил еден од првите законодавни акти, кој најдиректно се однесувал на териториите што ги окупираше Бугарија во 1941 година.

Новиот предлог-закон за проширување на железничката мрежа предвидувал отворање на нови железнички линии, и тоа: Момчиловград-Ѓумурцина и Кулата-Демир Хисар на југ кон Грција (егејскиот дел од Македонија); Кустендил-Ѓуешево-Куманово и Горна Цумаја (Благодоевград)-Царево Село-Кочани, на запад кон вардарскиот дел од Македонија.

Поврзувањето на градовите што биле окупирани во април 1941 година со предвидената железничка мрежа за Бугарија имало големо стопанско, политичко и стратегиско значење. За таа цел Министерскиот совет уште на 3 мај 1941 година, значи веднаш по воспоставувањето на бугарската власт во

⁹ Д-р Данчо Зографски, Општествено-економските и национално-политичките причини за разорот на народноослободителното движење во Велес и Велешко 1942 година. Велес и Велешко во НОВ 1942. ООСЗБ од НОВ, Титов Велес 1969, 11-12; истиот, Главни фази, белези и димензии..., 380-390.

¹⁰ Стенографски дневници на 25 обично народно собрание, II вонредна сесија, 5 заседание, 13.VII.1941, с. 131.

Македонија, дал налог да се проучат условите за започнување на градбата на горенаведените железнички правци.¹¹

Меѓутоа, иако бугарските власти започнале забрзано со изградба на овие релации, работите за периодот на окупацијата не биле завршени.

Воспоставената контрола врз снабдувањето на индустријата со суровини и врз дистрибуцијата на готовите производи и рационарирањето на потрошувачките артикли и другите методи на дирижирано стопанисување ја направила и онака слабата и недоволно развиена индустрија во Македонија наполно зависна од окупаторските власти, сепак периодот на фашистичката окупација не донесол некои битни промени во структурата и ориентацијата на индустриското производство. Несигурни во исходот на војната, окупаторските власти избегнувале долгорочни инвестиции во индустријата на Македонија. Поради тоа, за време на окупацијата проработиле само 13 нови индустриски претпријатија, и тоа: една електроцентрала во Берово, две тулани во Велес и селото Чашка-Велешко, три стругари во Битола, Тетово и во селото Узем, Кривопаланечко, две текстилни претпријатија во Скопје и во Прилеп, една фабрика за тестенини во Скопје, две претпријатија за сушење овошје и зеленчук во Скопје и во Крива Паланка и две фабрики за цигари во Скопје и во Штип. Според својот производствен капацитет и техничката опременост тие спаѓале во категоријата на ситни претпријатија и со низок органски состав на капитал, така што по денешните мерила сосема мал број од нив би можел да се смета за индустриски.¹²

Според старосната структура евидентирана при пописот од декември 1952 година, основните средства активирани од 1941 до 1944 година во индустријата на територијата на Македонија, вкупно и по гранки, изнесувале:¹³

<i>Гранка</i>	<i>Милиони динари 540 дин. 1 долар</i>
Електростопанство	13,3
Производство на јаглен	4,7
Производство на обоени метални руди	437,8
Производство и преработка на неметали	5,5
Метална индустрија	2,9
Хемиска индустрија	1,3
Градежна индустрија	23,5
Дрвна индустрија	-
Производство на хартија	-
Текстилна индустрија	5,7
Кожна индустрија	0,1
Прехранбена индустрија	47,1
Графичка индустрија	-
Тутунова индустрија	20,9
Вкупно:	562,8

¹¹ Истото; Новица Велјановски, Македонското прашање во бугарскиот парламент 1941-1944. ИНИ, Матица македонска-Скопје, Куманово 1986, 196-197.

¹² Д-р Л. Соколов, Индустријата на територијата на НР Македонија за време на воениот период (1941-1944 год.). Индустријата во НР Македонија. Скопје 1961, 125.

¹³ Истото.

Од вкупните основни средства што датираат од окупацијата, 77,8 биле вложени во обоената металургија, за што особен интерес покажала Германија. Другите вложени основни средства отпаѓале на домашниот и на бугарскиот капитал.¹⁴

Непосредно по воспоставувањето на окупаторската власт, сите поважни и поголеми индустриски претпријатија во Македонија биле прогласени за претпријатија од особен интерес за окупаторот, а нивното производство како неопходно за воените потреби. Бил направен попис на сите индустриски постројки во индустриските гранки. Според тоа што произведувале и колку биле потребни нивните производи, била подготвена ранг-листа, во која извесен приоритет им бил даден на оние индустриски претпријатија чии производи биле неопходни.

а/ Електростопанство

Со оглед на потребите на окупациските сили, окупаторските власти особено внимание и посветиле на електроиндустријата, односно на индустриските претпријатија за производство на електрична енергија.¹⁵

Во периодот од 1909 до 1940 година на територијата на Македонија биле изградени 19 електрични централи.¹⁶ Освен Скопската електрична централа, која била изградена во 1909 година, сите други биле изградени многу доцна меѓу двете светски војни, и тоа од 1924 до 1938 година. Градењето на електричните централи се вршело на два начина: или градските општини им давале концесии за градење на домашните капиталисти или, пак, општините граделе електрични централи во своја режија. Со исклучок на Хидроелек-

¹⁴ Истото.

¹⁵ Кога станува збор за електростопанството во текот на војната, интересно е да се напомене дека Општинската управа на Скопје го разгледувала прашањето за изградба на втора хидроелектрична централа на реката Треска. За таа цел, на 16 март 1942 година од Софија допатувал во Скопје началникот на одделот за вештачки езера при Министерството за урбанизам Зелков. Со него допатувале и двајца инспектори при овој оддел. За време на посетата Зелков, придружуван од обласниот инженер Димитар Царински и обласниот инженер задолжен за водите Јордан Икономов, ги обиколил терените по течението на Треска, кои би биле поволни за изградба на новото вештачко езеро и хидроцентрали. Освен изградбата на новата централа, Зелков требало да ги проучи и можностите за наводнување на Битољско и Прилепско Поле. Целокупна Българија, Скопје, II, 224, 27 февруари 1942 и II, 240, 19 март 1942.

¹⁶ Изградени биле следните електрични централи: Електрична централа-Скопје, Хидроцентрали на Тетовското индустриско акционерско друштво (ТИАД)-Тетово, Дизел-електрична централа Скопје, Хидроелектрична централа „Св. Андреја“ на реката Треска - Скопје; Калорична електрична централа - Битола, Електрична централа - Виница, Калорична електрична централа-Велес, Калорична електрична централа-Штип, Хидроелектрична централа-Крива Паланка, Калорична електрична централа-Куманово, Општинска калорична електрична централа-Прилеп, Електрична централа-Гевгелија, Електрична централа-Кочани, Хидроелектрична централа-Кичево, Хидроелектрична централа-Демир Капија, Хидроелектрична централа-Гостивар, Калорична електрична централа-Дебар, Општинска електрична централа-Струмица и Хидроелектрична централа-Охрид. Коста Сидовски, Развикот на индустријата на територијата на денешна СР Македонија во периодот меѓу двете светски војни (1918-1941). Македонска академија на науките и уметностите (МАНУ), Скопје 1980, 129-141; Борислав Благоев, Монографски материјали за раѓањето и развикот на индустријата во Македонија. МАНУ, Скопје 1979, 16-22.

тричната централа-Тетово, Хидроелектричната централа во Матка, како и Дизел-електричната централа во Скопје, сите други централи биле ситни претпријатија изградени исклучиво за задоволување на локалните потреби на одделни градови.¹⁷

Веднаш по навлегувањето, бугарските окупаторски сили ги ставиле под посебна контрола Дизел-електричната централа во Скопје и Хидроелектричната централа на реката Треска, кои ги задоволувале потребите на Скопје и околината. За нивно обезбедување била одредена посебна единица на бугарската окупаторска војска, која го контролирала секое влегување во кругот на централите, како и во нивната непосредна околина. Во преголема-та заинтересираност за што поголемо производство на електрична енергија не се водело сметка за машините што работеле секојдневно под полно оптоварување без ремонт, што довело до нивно речиси целосно амортизирање. При крајот на војната и при повлекувањето на бугарските и германските окупаторски сили на електростопанството на Скопје му биле нанесени следниве штети: уништени биле две згради, осум трансформатори, 35 км електрична мрежа, главната шахт-табла, како и помали табли по трафостаниците, 13 тони нафта, 65 железни буриња и целокупниот алат што бил користен во централите. Оштетена била и Хидроцентралата на ТИАД-Тетово, која била мошне интензивно користена. Покрај трансформаторот во рудникот Радушa, уништен бил и целокупниот електроматеријал што бил користен како резерва. Во Калоричната електрична централа во Велес била урната зградата, во која биле сместени машините, уништен бил еден трансформатор и електрична мрежа во должина од 6 км. Во Калоричната електрична централа во Штип била уништена целокупната електрична мрежа за дистрибуција на струјата, а во Хидроелектричната централа во Крива Паланка, покрај тоа што била оштетена зградата со аквадуктот, уништени или однесени биле 120 бандери за далноводи и 1000 кг бакар. Во Електричната централа во Гевгелија била демолирана зградата, биле оштетени машините и уништена електричната мрежа во должина од 4 км. Во Хидроелектричната централа во Демир Капија, покрај тоа што била урната зградата, во која била сместена централата, собрана и однесена била жицата за дистрибуција на струјата, во Хидроелектричната централа во Гостивар била урната зградата, биле однесени разни делови од машините, алатот за работа во централата и маслото за подмачкување на постројките. Во Калоричната електрична централа во Дебар биле уништени алатот, горивото, маслото за подмачкување, како и 3 км електрична мрежа. Покрај овие, оштетени биле и централите во Охрид, Битола, Струмица и други.¹⁸

По ослободувањето, електростопанството во Македонија се наоѓало во мошне тешка состојба. Според проценките, со кои располагал тогашниот

¹⁷ Коста Сидовски, *Развиток на индустријата на територијата на денешна СР Македонија...*, 140-141.

¹⁸ Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Bugarska učinila Jugoslaviji 1941-1945*. Institut za savremenu istoriju. Beograd, 1985, 103-104.

министер за индустрија инж. Георги Василев, а кои на 18 април 1946 година ги презентирал пред Народното собрание, во текот на војната биле онеспособени 20% од капацитетот на електричните централи и 30% од капацитетот на електричната мрежа.¹⁹ Во текот на 1945 година, поради недостиг на неопходните материјали, обновени биле само околу 50% од онеспособените капацитети во електроиндустријата во Македонија.²⁰

б) Текстилна индустрија

Во периодот од 1918 до 1940 година на територијата на денешна Р. Македонија биле основани 16 текстилни индустриски претпријатија, од кои три биле ликвидирани, додека едно поради избувнувањето на Втората светска војна не било наполно завршено.²¹ Според тоа, до Втората светска војна функционирале 12 текстилни претпријатија, или 10,8% од вкупниот број на индустриските и рударските претпријатија.²²

Сите текстилни претпријатија во Македонија ја преживеале Априлската војна и продолжиле да работат во текот на војната, иако некои со намален капацитет. Се произведувало во прв ред за окупаторските власти. Што и колку ќе се произведува и за какви цели ќе биде употребувано, зависело од државните органи. Суровините биле обезбедувани од окупаторските служби за распределба на стоки, а преку нив бил вршен и пласманот на производството. Произведената стока не била продавана, туку предавана на окупаторските власти, и сопствениците добивале документи, со кои можеле кај соодветните

¹⁹ Експозе на министерот за индустрија Георги Василев-Македонија ги има сите услови за развој на индустријата и рударството. в. „Нова Македонија“, III, 397, 18.04.1946.

²⁰ Истото.

²¹ Биле основани следниве индустриски претпријатија: Фабрика за штофови и гајтани на Стерио Пикулис во с. Магарево-Битолско, Фабрика за гајтани на Петар Лекиќ во Тетово (претпријатието во 1931 година престанало да функционира, односно фалирало), Претпријатие за преработка на памук и волна на Глигор Стаменов-Струмица, Битолска текстилна индустрија К.Д. Битола, Фабрика за трикотажа „Дијамант“-Скопје (претпријатието фалирало во 1929 година), Текстилна индустрија на Генералното трговско акционерско друштво-Скопје (претпријатието престанало да функционира, односно било ликвидирано во 1938 година), Фабрика за памучни ткаенини-Скопје, Индустриско претпријатие за изработка на вреќи, сламарици и др. текстилни ткаенини од јута, Скопје, Фабрика за чорапи „Шар“-Скопје, Текстилна индустрија „Вардар“-Скопје, Текстилна индустрија „Тулбанд“-Скопје, Работилница за свилени и памучни платна-Битола, Текстилна и позамантериска фабрика-Скопје, Ткајачка работилница „Југ“-Скопје, Фабрика за одмотување на свила-Гевгелија и Текстилна индустрија „Армаган“-Скопје (претпријатието не било наполно завршено поради почетокот на војната). Коста Сидовски, Текстилната индустрија во Н.Р. Македонија во периодот помеѓу двете светски војни. Гласник на ИНИ, II/1, Скопје 1958, 57-90; истиот: Развитокот на индустријата..., 84-85; Тодор Миrowsки, Стопанството во Вардарска Македонија меѓу двете светски војни. МАНУ. Скопје 1998, 230-231; Борислав Благоев, Монографски материјали..., 16-21.

²² Според бројот на претпријатијата, оваа гранка заземала четврто место, односно доаѓала по прехранбената индустрија, електростопанството и тутунската индустрија. Текстилната индустрија се состоела од ситни претпријатија, повеќе од локален карактер. Најголемиот дел од капиталот вложен во оваа индустрија им припаѓал на домашните ситни капиталисти, и тоа повеќето трговци со истородни артикли. Странскиот капитал не покажувал голем интерес, бидејќи тој бил ангажиран во текстилната индустрија на северните и на северозападните краевина на Југославија. Коста Сидовски, Развитокот на индустријата..., 95-97.

претпријатија да подигнат суровини за понатамошна работа, како и прехранбени артикли за работниците вработени кај нив.

Текстилната индустрија на Генералното трговско акционерско друштво во Скопје, позната уште и под името Фабрика за текстил „Ароести“, била еден од најголемите текстилни капацитети на територијата на Македонија меѓу двете светски војни. Претпријатието било основано во 1931 година. Основач и прв сопственик бил Хаин Ароести, трговец од Скопје. Подоцна претпријатието се проширило во акционерско друштво. Во ова претпријатие имало инвестирано околу 6.000.000 динари во згради и машини и 3-6.000.000 динари во вид на обртен капитал. Сопственици на поголемиот дел од акционерскиот капитал, биле, главно, Евреи, странски државјани. Во 1938 година претпријатието престанало да работи, бидејќи странските акционери го повлекле поголемиот дел од капиталот и ја напуштиле нашата земја. При ликвидацијата тие еден дел од машините продале, а другиот дел останал во претпријатието. Бугарските власти ја искористиле својата положба на окупатор и уште во почетокот на војната 1941 година ги откупиле сите акции за само 354.000 лева. По склучувањето на купопродажниот договор, чија содржина ја диктирале претставниците на бугарската окупаторска власт, од фабриката биле демонтирани и однесени за Бугарија следниве машини и опрема: - 15 широки разбои од 160 см; 16 тесни разбои од 110 см; 1 дрвено вретено; 1 шлихт-машина за волнени штофови; мулт-преса; стрижна машина; 7 парчиња дрвени шпањротени; 1 зенг-машина; 6 казани за бојадисување; 1 машина за перење; 1 брик-машина; 4 дрвени казани; 1 мала центрифуга; 1 машина за пакување и мерење со мотор; 1 парна локомотива од 260 кс.

Сите овие постројки биле транспортирани на подрачјето на градот Габрово и повторно биле монтирани во тамошната фабрика за текстил. Бидејќи некои делови и машини не одговарале на системот и начинот на производство во оваа текстилна фабрика, не можеле да се вклопат и останале немонтирани. Еден дел бил сместен во магацините или на други места, па дури и на отворен простор, каде што бил изложени на временски непогоди и влага, така што во време на војната значително се оштетил.²³

Една од поголемите ткајачници за памучни ткаенини и позамантерија во Скопје била национализирана. Нејзините дотогашни сопственици Вангел Костиќ и Вука Михајловиќ биле протерани од Македонија. Со вложување на нов капитал била основана помала фабрика за преработка на текстил, која во текот на војната работела како бугарско државно претпријатие.²⁴

Од фабриката за чорапи „Шар“ во Скопје бугарските окупаторски власти однесле 28 автоматски разбои, 1 шер-машина, 1 машина за пеглање, 1 машина за сечење мостри, 1 шпул-машина со 40 вретена, 1 зенг-машина, 48 пакети бојадисано памучно предено, како и комплетниот алат од браварско-механичарската работилница. Вкупната штета нанесена на фабриката изне-

²³ Коста Сидовски, Текстилната индустрија..., 66-67; истиот: Развитокот на индустријата..., 87-88, 97; Nikola Živković, Ratna šteta koju je Bugarska..., 105-106.

²⁴ Nikola Živković, Ratna šteta koju je Bugarska..., 106.

сувала 8.238.280 динари. Од овој износ, 1.600.000 динари отпаѓале на изгубениот доход на претпријатието.²⁵

На Текстилната индустрија „Вардар“ во Скопје, која произведувала разни памучни ткаенини, и била нанесена штета во износ од 812.367 динари. Германските окупаторски војници онеспособиле 3 ленц-разбои, разновиден алат и однесле 3.800 кг памучно предено. Покрај ова, неколку дена пред Априлската војна претпријатието испратило преку југословенските железници готови текстилни производи во вредност од 285.867 динари. Меѓутоа, поради почетокот на војната, стоката не била доставена до саканата дестинација, туку била ограбена по попатните железнички станици.²⁶

в/ Кожарска индустрија

Напроти богатата традиција и богатството од сировини, во периодот меѓу двете светски војни кожарската индустрија во Македонија спаѓала во најнеразвиените гранки на индустријата. Главните причини за слабиот развој на оваа дејност секако биле историско-политичките и економските промени до кои дошло по Првата светска војна во овој дел на светот.²⁷

Карактеристично е да се одбележи дека и покрај големото значење што го имала кожата во воената индустрија, интересот на окупаторот за инвестирање во оваа гранка на територијата на Македонија бил мошне слаб.

Преработените количества кожи во Македонија во воениот период тешко можат да се утврдат.²⁸ Малобројни се и изворите што зборуваат за тоа колку кожи биле однесени од Македонија за време на окупацијата. Од извештајот што го истратила Земската комисија за воена штета на 10 мај 1946 година до Претседателството на Народната влада на Македонија се гледа дека во пери-

²⁵ ДАРМ, Скопје, фонд: Претседателство на Владата на НРМ, 1.159.9.4/169-170.

²⁶ ДАРМ, Скопје, фонд: Претседателство на Владата на НРМ, 1.159.9.4/172-173.

²⁷ Во овој период во Македонија постоеле само две кожарски претпријатија, и тоа: Кожарско-индустриското претпријатие на Димче Вучидолец во Скопје и Претпријатието за обработка на кожи на браќата Мишковски во Тетово. Претпријатијата претставувале ситни капацитети и имале повеќе локален карактер. Инвестициите вложени во оваа гранка биле минимални: 500.000 динари во згради и магацини и 750.000 динари во машини. Производството на овие две претпријатија во 1940 година изнесувало 480.000 фуса разна готова кожа. Производството се состоело од следниве артикли: бокс во боја, јухт, саржеки бланк, фон за опинци, шеврег, табанастар, шевро во боја и др. Вработениот персонал во индустријата за кожи во 1940 година изнесувал 27 работници и службеници. Покрај овие претпријатија, во Македонија постоеле и работилници за преработка на кожи, кои немале индустриски карактер. Коста Сидовски, Развојот на индустријата..., 108-113.

²⁸ Во периодот на окупацијата Кожарско-индустриското претпријатие на Димче Вучидолец во Скопје бележело опаѓање на производството поради недостиг на сировини. Во овој период сопственикот ги користел отпадоците од крупните кожи при опинчарите, ги импрегнирал и преработувал во долноквалитетен фон, кој бил баран поради недостиг на фонви во тоа време. Ваквиот начин на работа, проследен со засилена тенденција за зголемување на заработката, го одвела Вучидолец во затвор. Благодарение на големите поткупи, тој наскоро излегол од затвор, но не го продолжил производството. Претпријатието на Вучидолец било лоцирано на левиот брег на Вардар, близу до железничкиот мост. При бомбардирањето на мостот, тоа претрпело штета во висина од 30.000 динари. Од претпријатието на браќата Мишковски во Тетово биле ограбени 1.000 фуса преработен бокс и необработена кожа во вредност од 35.000 динари. ДАРМ, Скопје, фонд: Претседателство на Владата на НРМ, 1945-1946, к. 9; Борислав Благоев, цит. труд, 48.

одот од 13 мај до 14 август 1944 година од подрачјата на Берово, Струмица, Гевгелија и Штип биле собрани и однесени во Бугарија 868 кожи со различна големина и потекло.²⁹

г/ Прехранбена индустрија

Во периодот меѓу двете светски војни прехранбената индустрија претставувала најразвиена гранка на индустријата на територијата на Македонија. Во однос на бројот на претпријатијата, прехранбената гранка доаѓала на прво место со 28 претпријатија, односно со 25,3% од вкупниот број на претпријатијата во индустријата и рударството. Според инвестираниот капитал, прехранбената индустрија заземала трето место, по тутунската индустрија и рударството, според инсталационата погонска сила доаѓала веднаш по електростопанството, според бројот на вработените доаѓала на трето место.

Во составот на прехранбената индустрија суштествувале повеќе подгранки, и тоа:

1. Мелничка индустрија;
2. Лупилници на ориз;
3. Производи од брашно;
4. Преработка на овошје и зеленчук;
5. Производство на бомбони и чоколади;
6. Пиварници;
7. Производство на масло;
8. Други производи.

Меѓу првите индустриски претпријатија од прехранбената индустрија на територијата на Македонија се јавуваат мелниците. Појавата на првите мелници со поголем капацитет со производ наменет за трговијата била забележана во осумдесеттите години на XIX век. Благодарение на големата потрошувачка на брашно, мелничката индустрија се развила со многу побрзо темпо отколку другите гранки на индустриската дејност. Во меѓувоенниот период од 1918 до 1941 година на територијата на Македонија функционираше 14 мелници со индустриски карактер.³⁰

²⁹ Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Bugarska...*, 107-108.

³⁰ Во овој период функционираше следниве мелници: Мелницата на браќата Дапчеви, Скопје, Мелницата на Јусуф Морина, Скопје, Мелницата на Беќир Емин и браќата, Скопје, Автоматската мелница „Драгор“, Битола, Вештачката мелница „Полог“, Тетово, Мелницата на Гали-бег, Скопје, Автоматската мелница „Балкан“, Скопје, Автоматската мелница на Миодраг Ж. Стоилковиќ, Куманово, Автоматската мелница „Вардар“, Велес, Мелницата „Брегалница“, Штип, Автоматската мелница „Вардар“, Скопје, Автоматската мелница „Бошава“, Демир Капија, Автоматската мелница „Жеглигово“, Куманово и Автоматската мелница „Куманово“, Скопје. Од нив, мелницата од Гали-бег и таа на Јусуф Морина од Скопје престанале да работат непосредно по Првата светска војна. Според тоа, до објавувањето на Втората светска војна на оваа територија перманентно работеле 12 мелници. Најмногу мелници имале капацитет од 10-20 тони за 24 часа. Поголеми и помодерни биле Автоматската мелница „Драгор“, Битола, со капацитет од 40 тони за 24 часа, Автоматската мелница на Миодраг Ж. Стоилковиќ, Куманово, со капацитет од 50 тони за 24 часа и Автоматската мелница „Балкан“, Скопје, со капацитет од 80 тони за 24 часа. Производството на брашно во споменатите 12 мелници во 1940 година изнесувало 43.880.000 кг. Коста Сидовски, Преглед на прехранбената индустрија во Н.Р. Македонија (1912-1940). Гласник на ИНИ, П/2 (1958), 79-114.

Освен овие мелници, на територијата на Македонија суштествувале многубројни уемски мелници и воденици и мелници со занаетчиски и полузанаетчиски карактер.³¹

Производството на оризот во периодот меѓу двете светски војни на територијата на предвоена Југославија единствено била застапена во Македонија. И покрај одличниот квалитет на македонскиот ориз, поради примитивното лупење во таканаречените „динки“ оризот не можел да има добар надворешен изглед и затоа во останатите југословенски подрачја се претпочитал увозниот, бел, глазиран ориз. За да се задоволат вкусовите на консуматорите и да се оневозможи конкуренцијата на увозниот ориз, во Македонија биле подигнати неколку фабрики за лупење ориз.³²

Во предвоениот период индустријата на тестени производи во Македонија била слабо развиена. Иако за таквата индустрија постоела одлична суровинска база, поради слабата консумација на овие производи оваа индустрија сè до 1940 година била застапена со едно претпријатие: Фабрика за макарони, кекси и други производи од тесто „Глорија“, Скопје.³³

Во 1939 година во Скопје била изградена и втората поголема и помодерна фабрика за тестени производи „Билјана“.³⁴

Индустриското конзервирање на зеленчукот и на овошјето во Македонија се јавило многу доцна. Единственото претпријатие од оваа подгранка на прехранбената индустрија, познато под името Фабрика за тестени производи и конзерви „Факир“ било основано во Скопје во 1937 година, а со продукција започнало кон крајот на 1938 година.³⁵

³¹ Коста Сидовски, *Развитокот на индустријата...*, 33-47.

³² Во предвоениот период функционирале следниве лупилници на ориз: Лупилница на ориз и мелница „Рекорд“ во село Прибачево, Кочанско, Лупилница на ориз на Кочанската земјоделска задруга, Кочани, Лупилница на ориз на Виничката земјоделска задруга во Винаца, Лупилница на ориз во с. Блатец, Лупилница на ориз во с. Оризари, Кочанско, Првата југословенска фабрика за ориз „Кочани“, Кочани и Лупилницата за ориз и гершла „Ефтинија“, Скопје. При изградбата на овие претпријатија, суровинската база условувала тие да се лоцираат во Кочани и Кочанско како најважен производствен центар на оризовата култура. Годишното производство на излупен ориз во 1940 година во Македонија изнесувало околу 4.620.000 кгр. Истото, 47-55.

³³ Фабриката била основана во 1923 година од Богдан Свобода од Јагодина. Инвестираниот капитал изнесувал околу 1 милион динари. Не можејќи да одговори на своите задолженија кон кредиторите поради слабото производство и пласман во првите години, Свобода западнал во тешка финансиска положба и се заорачил со Милан Илиќ од Бујановац. Кратко време потоа Илиќ наполно го елиминирал Свобода како економски послаб и станал единствен сопственик на претпријатието. Максимално можниот годишен капацитет на претпријатието ја достигал бројката од 600-650 тони разни тестени производи. Истото, 56; Борислав Благоев, *цит. труд*, 26, 53-55, 60.

³⁴ Нејзин основач бил Панајот Балванлиев, трговец од Скопје. Меѓутоа, сè до 1942 година таа не можела да проработи поради спротивставувањето на тогашниот сопственик на фабриката „Глорија“. Капацитетот на претпријатието „Билјана“ изнесувал 2.500 кгр макарони и тестенини дневно. Истото.

³⁵ Основачи на ова претпријатие биле: Сретен Крстиќ од Пирот, Милутин Крстиќ, банкар од Сурдулица, и скопскиот трговец Боро Шолјаков. Пред самиот почеток на војната единствен сопственик на претпријатието останал Милутин Крстиќ. Годишното производство изнесувало околу 550 тони разновиден конзервиран зеленчук и овошје. Борислав Благоев, *цит. труд*, 65.

На територијата на Македонија во предвоениот период постоеле следниве 3 индустриски претпријатија за шеќерни производи: Фабрика за бонбони, локум и сируп „Европа“, Скопје, Фабрика за бонбони и локум на Петар Герасимов, Битола и Фабрика за бонбони и локум на Наум Симјанов, Битола. Од овие претпријатија, единствено фабриката „Европа“ за тогашните услови претставувала покрупен капацитет.³⁶

Почетоците на пиварската индустрија на територијата на Македонија датираат уште од последната деценија на XIX век. Првата пиварница била подигната во 1890 година во Битола. По неполни пет години од формирањето, таа престанала да функционира. Во 1905 година во Скопје била изградена втората пиварница, која работела до 1909 година. Во 1912 година во пиварницата избувнал пожар и наполно ја уништил.

Во 1922 година во Скопје било основано индустриското претпријатие Парна пиварница А.Д. Скопје. Основачи на ова претпријатие биле двајца Чеси - инженерот Виктор Цајс, сопственик на фабриката за машини и железни конструкции „Цајс-Мајзл“ во Белград и Карел Хусник, директор на Прашката кредитна банка во Белград. Годишниот произведен капацитет на пиварницата изнесувал 32.000 хл пиво, 720 тони слад и 1.400 тони мраз.

Во 1926 година браќата Милан, Спиро и Ѓорѓи Грданови, трговци со чевларски материјал од Прилеп, во заедница со Домне Ивановски, изградиле пиварница во Прилеп. Капацитетот на пиварницата изнесувал 5.000 хл пиво годишно и 1.200 кг мраз за 24 часа.³⁷

Според својата важност, по мелничката индустрија доаѓала индустријата за масло. Темелите на првата фабрика за масло во Македонија ги поставиле браќата Органџиеви, Ѓошо и Ангел, и Андон Кирков, трговци од Велес, кои во 1923 година ја основале фабриката за масло и таан на Ѓошо Органџиев. Фабриката располагала со комплетни модерни инсталации за преработка на масло, таан и бел сусам, како и со комплетни рафинерии.

Инсталираниот капацитет за производство на масло изнесувал 40 тони за 24 часа при обработка на сончогледово семе. При обработувањето на други сурови материјали (афион, репа, сусам, тутун и слично), горното количество се намалувало за 1/3. Капацитетот за производството на таан и на бел сусам изнесувал 2 тони сусамово семе за 24 часа.

Во 1924 година во Велес било основано второто индустриско претпријатие за масло и таан, кое се водело под фирмата: „Велешко-шарлаганско друштво“. Осум години подоцна претпријатието било откупено од Јован и Никифор Костовски и Димитар Настев, трговци со колонијални артикли.

Капацитетот на оваа фабрика бил помал и изнесувал 10 тони за 24 часа на база на сончогледово семе, а за производство на таан и бел сусам - 0,8 тони за 24 часа.

³⁶ Производството на трите претпријатија во 1940 година достигнало обем од 416 тони разновидни шеќерни производи. Коста Сидовски, Развитокот на индустријата..., 58-62.

³⁷ Истото, 63-64.

За да и се спротивстават на конкуренцијата од страна на еднородните претпријатија од другите југословенски територии, во 1936 година двете велешки фабрики се здружиле и основале ново претпријатие под назив: „Здружени фабрики за масло за јадење Велес“. Новоформираното претпријатие функционираше сè до почетокот на Втората светска војна.³⁸

Кон крајот на 1939 година во Гевгелија го почнала производството фабриката за црвен пипер на браќата Ралеви. Производствениот капацитет изнесувал 600 кг за 8 часа.³⁹

Во целокупната прехранбена индустрија во 1940 година биле вработени 705 работници и службеници.⁴⁰

Од сочуваните податоци се гледа дека сите овие погони од прехранбената индустрија продолжиле да работат и за време на окупацијата. Нивните производи биле користени во прв ред за потребите на окупаторот. Од индустриските погони најмногу биле експлоатирани мелниците. Податоците говорат дека Автоматската мелница „Балкан“, и Автоматската мелница „Куманово“ во Скопје за 24 часа дневно мелеле од 800 до 1000 кг разни житарици. Под слични услови работеле и мелниците во Куманово, Битола, Велес, Тетово и во другите места. Добиеното брашно најнапред било складирано во магацините, под строга контрола на окупаторот. Од територијата на Македонија окупирана од бугарската окупаторска војска претходно бил одвојуван процент од 15 до 35%, кој бил транспортиран во Бугарија. Покрај мелниците, со мелење се занимавале и уемските мелници и воденици-поточари, кои исто така морале да одвојуваат дел од брашното и да им го предаваат на претставниците на окупаторската власт.⁴¹

Од сите подгранки на прехранбената индустрија, најмногу настрадала мелничката. Оштетени или урнати биле 58% од постојните згради и 32% од машините. Или вкупно, изразено во проценти, разурнувањата во оваа гранка на дејноста изнесувале 45%.⁴² На 18 октомври 1943 година, при бомбардирањето на Скопје од сојузничката авијација, наполно била уништена Автоматската мелница „Балкан“, лоцирана покрај железничката линија Скопје - Косовска Митровица. Мелницата била снабдена со најсовршени инсталации и со нови машини набавени од Германија и претставувала најголемо и

³⁸ Истото, 70-74.

³⁹ Покрај претпријатијата од индустриски карактер, на територијата на Македонија суштествувале и многубројни примитивни шарлаганцилници, кои произведувале нерафиниран зетин, таканарешен „шарлаган“, потоа работилници за сушење овошје и зеленчук, работилници за одет, мелници за сол и др. ДАРМ, Скопје, фонд: Претседателство на Владата на НРМ, 1945-1946, к. 9.

⁴⁰ Вкупниот капитал инвестиран во прехранбената индустрија во 1940 година изнесувал 94.856.000 динари, од кои 47.716.000 динари, односно 50,3% отпаѓале на домашниот, македонски капитал, 32.211.000 динари, односно 34% на српски и 14.929.000 динари, односно 15,7% на странски капитал. Странскиот капитал бил заинтересиран само за пиварската индустрија (Парната пиварница А.Д. Скопје). Вкупното производство во оваа гранка на дејноста изнесувало 131.326.000 динари. Коста Сидовски, Преглед на прехранбената индустрија..., 111; истиот: Развитието на индустријата..., 76-77;.

⁴¹ Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Bugarska...*, 110.

⁴² ДАРМ, Скопје, фонд: Планска комисија на НР Македонија, Скопје, 1.215.6.7/517.

најмодерно мелничко претпријатие во Македонија. Освен тоа, мелницата располагала со голем и модерен силос со капацитет од 100 вагони. Мелницата на Бекир Емин и браќата во Скопје претрпела штета во износ од 710.000 динари. Меѓу другото, разурнат бил магацинот за трици и скршени биле сите стакла на претпријатието. Покрај овие, поголеми или помали штети претрпеле и Автоматската мелница „Драгор“ во Битола (350.000 динари), Автоматската мелница „Куманово“, Скопје, Вештачката мелница „Полог“ во Тетово, Автоматската мелница „Вардар“ во Велес и други.⁴³

Поради мошне значајното место што го заземал оризот во исхраната на населението, на лупилниците на ориз на територијата на Македонија окупаторските власти им посветувале особено внимание. Целокупното производство на ориз било под нивна контрола.

Во текот на војната сите лупилници претрпеле значителни штети. Особено настрадале лупилниците лоцирани во Кочани, и тоа во текот на завршните ослободителни борби, кога градот бил запален од деловите на 41. германска тврдинска дивизија.

Првата југословенска фабрика за ориз „Кочани“ во Кочани претрпела штета во износ од 7.527.000 динари. Од оваа сума, директната материјална штета во машини, постројки, алати, магацини, силоси, суровини и сл. изнесувала 4.327.000 динари, додека загубата од пропаднатиот национален доход на фабриката како последица од војната достигнала 3.200.000 динари. Штетата нанесена на лупилницата за ориз на Кочанската земјоделска задруга изнесувала 4.186.614 динари, од кои 686.614 динари отпаѓале на оштетениот имот на фабриката, а 3.500.000 динари на пропаднатиот национален доход. Уништена била една комплетна елеваторска постројка, 50.000 кг ориз, 400 кг машинско масло, 400 кг нафта, а оштетени биле силосот, магацинот и др. Инаку, годишниот производствен капацитет на лупилницата на Кочанската задруга, во чиј состав се наоѓала и уемна мелница, пред војната изнесувал 1.000.000 кг ориз и 200.000 кг брашно - селско мливо.

Штетите нанесени на другите лупилници изнесувале: на Лупилницата за ориз и мелница „Рекорд“ во с. Прибачево, Кочанско - 200.000 динари; на Лу-

⁴³ Сочуваните податоци говорат дека оштетени или разурнати биле и други мелници со занаетчиски или полузанаетчиски карактер. Мелницата „Вулкан“, сопственост на Димитар Милевски во с. Кажани, Битолско, целосно била изгорена од страна на германските окупаторски војници. Нанесената штета била проценета на 1.250.000 динари. Оштетени биле и следните мелници: Градската мелница „Македонија“, Скопје; мелницата „Скопје“ на Б. Димов и Г. Христов, Скопје; Општинската мелница во с. Петровец, Скопско; мелницата „Пелистер“ на Климент Спростран и браќата Тодор и Диме Андонови, Битола; мелницата „Пелагонија“ на Димче Крстески, Прилеп, мелницата „Самак“ на Веле Самакоски, Прилеп, моторната мелница „Гара Прилеп“ на Димитар Чуперов, Прилеп, мелницата на Коце Шиловски, Прилеп, мелницата „Балкан“ на Трајче Мицевски, с. Обршани, Прилепско, мелницата на Тасо Јовчевски и Владо Бејтиновски, Куманово, мелницата на Франа Мусалек, с. Соколовце, Кумановско, мелницата на Панче Косев, Струмица и други. ДАРМ, Скопје, фонд: Претседателство на Владата на НРМ, 1945-1946, 1.159.9.4/205-206; 1.159.9.5/275-276, 281-282, 288-289, 290-291, 295-296, 303-304, 307-308, 310-311, 313-314, 315-316, 322-323, 326-327, 330-331, 334-335, 339-340, 344-345.

пилницата за ориз во с. Оризари, Кочанско - 400.600 динари и на Лупилницата за ориз и гершла „Евтинија“, Скопје - 200.000 динари.⁴⁴

По двомесечното производство во почетокот на окупацијата, кога за потребите на бугарската војска од воено брашно биле произведени 30 тони макарони, Фабриката за макарони, кекс и др. производи од тесто „Глорија“, Скопје, престанала со производство. Причините за тоа биле следниве: прво, поради рационарираното трошење и недостиг на брашно, производството на тестенини било мошне ограничено и се вршело само за војската, и второ, при тогашните политички услови, сопственикот на претпријатието Милан Илиќ не можел и понатаму да смета на порачки за војската, за која единствено можело да се произведува во тоа време.

За време на војната, од сојузничката авијација фабриката претрпела штета во износ од 80.000 динари. „Глорија“ повторно го започнала производството кон средината на 1945 година.⁴⁵

Втората фабрика за тестени производи во Македонија „Билјана“ на Панарјот Балванлиев го започнала производството во 1942 година, кога биле произведени 108.812 кг макарони и тестенини. Главната причина за малото производство била во расположливото брашно за тесто. Во идната 1943 година производството на „Билјана“, која единствено работела во Скопје, се покачило на 198.000 кг, а во 1944 година големите порачки на бугарската окупаторска војска го удвоиле производството на 397.000 кг.

Воената штета што ја претрпела фабриката „Билјана“ изнесувала 50.000 динари.⁴⁶

Непосредно по окупацијата, сопственикот на фабриката за тестени производи и конзерви „Факир“, Скопје, надевајќи се дека како Србин ќе може да остане во Скопје и да си го сочува претпријатието, склучил спогодба со извесните браќа Божилови од Софија, според која тој извршил фиктивен пренос на сопственоста на ова претпријатие на браќата Божилови, сопственици на големи фабрики за конзерви во Софија. Давајќи го само своето име и покровителство, споменатите браќа ги зеле во свои раце производството и добивката од претпријатието „Факир“, давајќи му на сопственикот Милутин Крстиќ еден дел од добивката. Откупувајќи во 1941 година од македонските производители по багателни цени зеленчук, а специјално домати, браќата Божилови произвеле во претпријатието 320.000 кг доматиено пире, кое во идната слабородна година прескапо го продале на пазарот, и на тој начин извлекле огромна печалба.

Во 1942 година, по судски пат, претпријатието минало во сопственост на тогашната Скопска општина. Судот го проценил претпријатието на 4.500.000 лева и ја задолжил Општината оваа сума да им ја плати на браќата Божилови во десет годишни рати по 450.000 лева. Скопската општина уплатила две такви

⁴⁴ ДАРМ, Скопје, фонд: Претседателство на Владата на НРМ, 1945-1946, 1.159.9. 4/199-200; 201-202; 207-208; 1.159.9.5./279-280; 378-379.

⁴⁵ ДАРМ, Скопје, фонд: Претседателство на Владата на НРМ, 1945-1946, 1.159.9.5/366-367; Борислав Благоев, цит. труд..., 58-59.

⁴⁶ ДАРМ, Скопје, фонд: Претседателство на Владата на НРМ, 1945-1946, 1.159.9.5/368-369.

рати. На тој начин, браќата Божилови, не вложувајќи буквално ниту еден лев, извлекле од ова претпријатие големи парични средства.

Станувајќи сопственик на претпријатието, Скопската општина не го експлоатирала во сопствена режија, туку го предала на едно приватно здружение на производители на јагоди и овошје, познато под името Кооперација „Јагода“. На чело на ова здружение бил тогашниот кмет на Скопската општина.

Во 1942 година во претпријатието биле произведени само 40.000 кг доматино пире, 30.000 кг конзервиран зеленчук, 20.000 кг компоти и 60.000 кг мармалад.

Во 1943 година производството на доматино пире се качило на 100.000 кг, додека производството на конзервиран зеленчук и мармалад се задржало на нивото од претходната година. Производството на компот опаднало на 15.000 кг.

Во последната година под окупација производството на доматино пире се покачило на 120.000 кг, а на мармалад на 100.000 кг. Во исто време, главно поради недостиг на лим за кутии, производството на конзервиран зеленчук опаднало на 10.000 кг, а на компоти на 12.000 кг.

Здружението „Јагода“, кое ја експлоатирало фабриката, извлекувало двојна полза од неа. Најпрво, Здружението ги пласирало сигурно и доходно своите производи, а од друга страна имало и печалба од самата преработка на овие производи. Од чистата печалба, Здружението и давало на Скопската општина 50%.

Изградена непосредно покрај железничката линија Скопје - Белград, во населбата „Пролет“, фабриката „Факир“ во текот на војната претрпела значителни штети. При кревањето во воздух на железничката станица „Жеков“ од германските окупаторски војници, 80% од фабричната зграда била разурната.⁴⁷

По ослободувањето на земјата, фабриката го добила името на советскиот научник и преобразувач на овоштарството Мичурин.

Војната и окупацијата го прекинале донекаде нагорниот развој на Фабриката за бонбони, локум и сируп „Европа“, Скопје. До крајот на 1941 година претпријатието не можело да купува сурови материјали и работело само со својата резерва од шеќер останат од пред војната. Целокупното производство во 1941 година изнесувало 30.000 кг бонбони во вредност од 1.256.000 лева.

Ваквата положба значително се изменила во 1942 година, кога со решение на Сојузот на бугарските индустријалци на „Европа“ и биле доделени 1,70% од суровите материјали, наменети за шеќерната индустрија во Бугарија. Во согласност со ова решение, првите пет месеци од 1942 година претпријатието добивало по 11 тони шеќер месечно. Во овој период биле произведени 84.000 кг бонбони во вредност од 4.240.000 лева. Меѓутоа, од средината на оваа година производството на бонбони било забрането, со што повторно биле прекинати поволните околности за рентабилна работа на претпријатието.

⁴⁷ ДАРМ, Скопје, фонд: Претседателство на Владата на НРМ, 1945-1946, 1.159.9.5/362-363; Борислав Благов, цит. труд..., 65-66, 72-73.

Во текот на 1943 година производството било запрено поради неможноста за добивање сурови материјали. Биле произведени само 7.400 кг во вредност од 1.413.040 лева, и тоа за потребите на Скопското комесарство по снабдување.

Нов контингент шеќер од 30 тони претпријатието добило дури кон средината на 1944 година. До крајот на окупацијата биле преработени само 7.500 кг, а останатото количество по ослободувањето. Во текот на 1944 година биле произведени 18.100 кг во вредност од 3.531.639 лева.

И покрај воените услови и нередовното снабдување со суровини, скопската фабрика „Европа“ за време на окупацијата останала рентабилна и сопствениците влечеле од неа сигурни профити. Иако надниците на работниците биле пресметувани на час, обична била практиката сопствениците да определат осумчасовна надница и таа да ја сметаат како надница за цел ден без разлика на бројот на часовите, кои фактички биле работени (8, 9, 10 и повеќе часови).⁴⁸

Веднаш по окупацијата, управата на Парната пиварница А.Д. Скопје го ставила претпријатието на услуга на окупаторот и неговиот воен потенцијал. Благодарение на тоа, производството веднаш се зголемило над максималниот предвоен степен, достигнувајќи ги скоро крајните граници на производниот капацитет на претпријатието. Така, додека пред војната Пиварницата достигнала највисоко производство од 23.298 хл., во 1940 година, во време на окупацијата, производството и продажбата на пивото изгледале како што следува:⁴⁹

Година	Произведено	Продадено
1941	32.248,80 хл	30.160,74 хл
1942	33.931,30 хл	31.840,27 хл
1943	12.473,74 хл	12.290,65 хл
1944	31.142,00 хл	27.956,00 хл

Иако во време на окупацијата производството значително се зголемило, управата на пиварницата не го зголемила соодветно и својот персонал. Се зголемил административниот персонал и нешто малку бројот на квалификуваните работници, додека бројот на неквалификуваниот персонал дури и се намалил. Намалувањето на бројот на неквалификуваните работници при зголеменото производство и зголемената продажба, транспортот и др., била доказ за засилената експлоатација на оваа категорија работници.

Во време на окупацијата месечниот доход на неквалификуваните работници изнесувал: во 1942 година околу 1.500 лева, во 1943 година околу 2.000 лева, а во 1944 година тој се движел под 4.000 лева. Висината на овој доход не била доволна ни колку за најмизерно одржување на животот. Ништо подобро не била ни положбата на квалификуваните работници и на другиот персонал. Единствено добро биле платени управниот персонал и специјалистите, кои биле странци.⁵⁰

⁴⁸ Борислав Благов, цит. труд..., 36-37.

⁴⁹ Истото, 99.

⁵⁰ Истото, 101-102.

Според својата важност, по мелничката индустрија доаѓала индустријата на масло. Производството на масло исто така било под строга контрола на окупаторските власти.

За време на окупацијата, поради недостиг на потребното количество сурови материјали, фабриката за масло и таан на Ѓошо Органџиев во Велес не можела да го оствари предвидениот обем на производство. Од околу 80%, колку што се движел искористениот капацитет во 1939 година, сега капацитетот на фабриката можел да се искористи само до 60%. Така во 1941 година биле произведени 1.100 тони масло, во 1942 година 1.200 тони, во 1943 година - 1.300 тони, а во 1944 година само 730 тони. Суровите материјали биле добивани од специјалната служба и од организацијата на бугарската окупаторска власт - „Храноизнос“, која вршела и распределба на произведените количества масло. Платите на работниците во овој период се движеле на нивото, кое одвај можело да ги задоволи најелементарните потреби за голо егзистирање.⁵¹

Изградена во непосредна близина на железничката станица во Велес, веднаш покрај пругата Скопје-Велес-Гевгелија, фабриката на Ѓошо Органџиев била оштетена при бомбардирањето на градот во Априлската војна од 1941 година, како и при бомбардирањето на железничката линија во 1944 година. Непосредно пред почетокот на војната управата на фабриката извршила уплата во износ 2.000.000 динари за набавка на сончогледово семе од Војводина. Меѓутоа, поради воените услови семето никогаш не било транспортирано до фабричкиот круг, а не биле повратени ни уплатените парични средства. Во воениот метеж биле изгубени и две цистерни натоварени со 27.500 кг екстракционен бензин во вредност од 560.000 динари. Покрај тоа, бугарските окупаторски власти од фабриката зеле принуден заем од 2.000.000 лева. Заемот никогаш не бил вратен. Вкупната воена штета нанесена на фабриката изнесувала 6.828.000 динари.⁵²

Воената штета нанесена на фабриката за масло и таан на Јован и Никифор Костовски и Димитар Настев од Велес била значително помала и изнесувала 124.000 лева.⁵³

Вкупната штета што и била направена на индустријата за масло изнесувала 38% во згради и 13% во машини. Или во просек, разурнувањето во оваа гранка на дејност изнесувало 26%.⁵⁴

⁵¹ Истото, 122.

⁵² Во текот на војната, окупаторските војски од фабриката, меѓу другото, однесле: 1.500 кг масло за јадење, 1.200 кг машинско масло, 2.500 кг брашно, разновиден алат, 20.000 кг слама, 4.500 јутени вреќи, 450 канти за масло, 250 железни буриња, 4 машини за пишување, една каса и др. ДАРМ, Скопје, фонд: Претседателство на Владата на НРМ, 1945-1946, 1.159.9.4/180-181.

⁵³ Покрај фабриките за масло, штети претрпеле и извесен број шарлаганџилници. Така на пример, шарлаганџилницата на браќата Тошанови од Штип за време на бомбардирањата на градот од германската авијација во Априлската војна била разурната и изгорена до темел. Проценетата штета изнесувала 926.000 динари. ДАРМ, Скопје, фонд: Претседателство на Владата на НРМ, 1945-1946, 1.159.9. 5/230-231; 267-268.

⁵⁴ ДАРМ, Скопје, фонд: Планска комисија на НРМ, Скопје 1.215.6.7/517.

д/ Индустија на градежни материјали

Индустијата на градежни материјали во првите години од предвоениот период била една од најзаостанатите индустриски гранки во Македонија и била ограничена на примитивно производство на тули, ќерамиди и на производство на коцкест камен за калдармисување улици. Најзначаен период во нејзиниот развиток бил периодот од 1935 до 1940 година, кога биле изградени 11 претпријатија за индустриска изработка на тули и ќерамиди. Заедно со каменоломот во Куманово, индустијата за градежен материјал располагала со вкупно 12 индустриски претпријатија, што претставувало 10,8% од вкупниот број на индустриските претпријатија во Македонија.⁵⁵

Индустијата за градежен материјал заземала едно од истакнатите места во однос на производството. Во оваа индустриска гранка во текот на 1940 година просечно биле вработени 411 работници и службеници.⁵⁶

Во условите какви што ги наметнале окупаторските власти, индустијата за градежен материјал го намалила своето производство. Некои од претпријатијата престанале да работат. Ова особено се однесува на оние производни погони чии сопственици биле главно Срби. Тие биле протерани од бугарските окупаторски власти, а нивниот имот бил конфискуван. Од документацијата, со која располагаме, не можеме со сигурност да утврдиме кои претпријатија го прекинале процесот на производство, а кои продолжиле да работат.

За време на окупацијата биле произведени 2.500.000 парчиња ќерамиди и 2.400.000 тули. Извоз на градежни материјали немало, но затоа окупаторските власти од производителите наплатувале високи стапки на данок на име на производството и прометот и на тој начин доаѓале до значителни износи на парични средства.⁵⁷

Ќерамидницата „Бон Марше“ во Велес, чиј предвоен годишен произведен капацитет изнесувал 400.000 ќерамиди и 80.000 тули, во текот на војната претрпела штета во износ од 1.163.000 динари.⁵⁸ Оштетени биле и Фабриката за

⁵⁵ Претпријатија на индустијата за градежен материјал биле следниве: Претпријатие за ќерамиди и тули „Вардар“-Гостивар; Електрична ќерамидница „Вардар“-Куманово; Фабрика за тули и ќерамиди „Рекорд“-Струга; Фабрика за тули и ќерамиди „Брегалиница“, с. Кучичино-Штипско; Фабрика за ќерамиди и тули „Полет“, с. Драчево-Скопско; Ќерамидница „Бон Марше“-Велес; Претпријатие за тули-Виница; Фабрика за тули и ќерамиди „Слон“-Скопје; Фабрика за тули и ќерамиди „Југ“-Скопје; Фабрика за тули „Рекорд“ во с. Маџари-Скопско; Фабрика за тули и ќерамиди „Вардар“-Скопје и Каменоломот за базалт, с. Младо Нагоричани, Куманово. Инвестициите вложени во индустијата за градежен материјал во Македонија во периодот од 1918 до 1940 година изнесувале 12.174.000 динари, од кои на македонски капитал отпаѓале 6.852.000 динари, односно 56,2%, а на српски 5.322.000 динари, односно 43,8%. Во 1940 година биле произведени 7.580.000 парчиња тули, 5.650.000 ќерамиди и 3.000.000 парчиња камени коцки. Коста Сидовски, Разитокот на индустијата..., 159-161.

⁵⁶ Коста Сидовски, Разитокот на индустијата..., 163-172; Истиот, Индустијата на територијата на НР Македонија..., 65, 92, 98.

⁵⁷ ДАРМ, Скопје, фонд: Планска комисија на НРМ Скопје, 1.215.6.7/520; Nikola Živković, Rat-na šteta koju je Bugarska..., 111.

⁵⁸ Оштетен бил еден саугас мотор, а два електромотора биле однесени; уништени или однесени биле: 46 врати на сушалните, 10.000 рамки за сушење ќерамиди, 10.000 печени ќерамиди, 30.000

тули и ќерамиди „Рекорд“ во Струга, Фабриката за ќерамиди и тули „Полет“, с. Драчево, Скопско и други претпријатија на индустријата за градежни материјали.⁵⁹

ѓ/ Керамичка индустрија

Керамичката индустрија во предвоениот период во Македонија ја претставувале две претпријатија: Керамичката фабрика на Тодор Левков и синовите во Велес и Керамичката индустрија „КИС“ во Скопје.⁶⁰

По окупацијата, Керамичката индустрија „КИС“ во Скопје престанала да работи. Затекнатите залихи од производството (керамички цевки од разни димензии, со соодветни фазонски делови за инсталација) биле однесени од сопругата на сопственикот, инж. Александар Павловиќ, индустријалец од Белград. Германските воени власти ја претвориле фабриката во механичка работилница. Претходно ги демонтирале машините и буквално ги фрлиле во една од просториите, не водејќи никаква сметка за нивната понатамошна состојба. При отстапувањето, меѓу другото, ги оштетиле работилницата, фурните, административната зграда и др., и ги однеле сите 9 електромотори со вкупна јачина од 155 кс, со кои располагала фабриката. Штетата нанесена на фабриката „КИС“ изнесувала 970.000 динари.⁶¹

Фабриката во Велес во текот на војната претрпела штета во износ од 1.448.400 динари, од кои 936.000 динари отпаѓале на изгубениот национален доход.⁶²

е/ Дрвна индустрија

Индустриската преработка на дрвото на територијата на Македонија била слабо развиена. Единствено индустриско претпријатие од дрвната индустрија било „Треска“ - А.Д. претпријатие за трговија и преработка на дрво - Скопје.⁶³

Претпријатието било лоцирано во месноста Тафталице, покрај пругата Скопје - Косовска Митровица и било поврзано со железничка линија со индустриски колосек. Близината на железничката линија секако била пресудна „Треска“ да се најде на удар на сојузничката авијација, која на 18 октомври 1943 година го бомбардирала Скопје. При бомбардирањето, претпријатието претрпело мошне сериозни оштетувања. Покрај зградите, магацинот и сл., штети претрпел и машинскиот парк.

непечени ќерамиди, 20.000 печени тули, 60 м³ дрва, 30 тона кумур, 50 вреќи цемент, 95 вреќи гипс, 1.500 кг слама, 3000 кг. сено, 700 кг јачмен и др. ДАРМ, Скопје, фонд: Претседателство на Владата на НРМ, 1945-1946, 1.159.9.4/192-193; 1.159.9.5/450-451.

⁵⁹ ДАРМ, Скопје, фонд: Претседателство на Владата на НРМ, 1945-1946, 1.159.9.5/465-466; 473-473.

⁶⁰ Производството на керамичката индустрија во 1939 година изнесувало околу 1.500 тони разни керамички производи. Во 1940 година во оваа индустријска гранка биле вработени 90 работници. Коста Сидовски, Развитокот на индустријата..., 204-209

⁶¹ ДАРМ, Скопје, фонд: Претседателство на владата на НРМ, 1945-1946, 1.159.9.5/467-468; Борислав Благоев, цит. труд..., 118-119.

⁶² ДАРМ, Скопје, фонд: Претседателство на Владата на НРМ, 1945-1946, 1.159.9.4/190-191.

Во 1941 година германските окупаторски војници од претпријатието однеле околу 1200 м³ преработено дрво (штици, шафни, летви и греди), и околу 300 м³ валчесто дрво. При повлекувањето во 1944 година германските војски речиси целосно го однеле алатот од столарската и браварско-машинската работилница.⁶⁴

На територијата на Македонија, особено на шумските терени во Берово, Мариово, Кичевско, Мавровско имало примитивни планински пилани, таканаречени „чаркови“, односно „поточари“, чиј погон бил на вода. Исто така имало мал број ситни пилани со парен погон. Овие пилани работеле и за време на окупацијата. Дobar дел од добиениот пилен материјал окупаторските власти го користеле за свои потреби. Освен тоа, тие од сопствениците на пиланите наплатувале данок на промет и на име на поседување на пиланите. Пиланите биле често разурнувани и ограбувани. Така на пример, разурнати биле пиланите во Дебар, Гостивар, Тетово и др.⁶⁵

ж/ Хемиска индустрија

Во периодот меѓу двете светски војни хемиската индустрија во Македонија се наоѓала на почетниот стадиум на својот развoтoк. Од хемиската индустрија била застапена само малохемиската индустрија (производството на сите видови сапун, козметички препарати, кислород и алкалоиди).⁶⁶

Од сите производи што и припаѓале на хемиската индустрија, претставниците на окупаторските власти најмногу биле заинтересирани за производството на фабриката за алкалоиди и на фабриката за кислород. Овие индустриски погони биле под нивна строга контрола, а нивните производи ги ко-

⁶⁴ Претпријатието, кое било основано во 1922 година, располагало со комплетен машински парк за механичка преработка на дрвото, како и со работилница за изработка на дрвена амбалажа. Покрај тоа, претпријатието имало и браварско-машинска работилница за одржување на погонот. При основањето, основниот капитал изнесувал 3.000.000 динари. Годишното производство во периодот 1938-1940 година достигнало 12.000 м³ режана граѓа. Бројот на вработените во просек изнесувал 80 работници и службеници. Коста Сидовски. Развoтoкoт на индустријата..., 184-190.

⁶⁵ ДАРМ, Скопје, фонд: Претседателство на Владата на НРМ, 1945-1946, 1.159.9.5/467-468.

⁶⁶ Nikola Živković, Ratna šteta koju je Bugarska..., 112; Istiot, Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu. Institut za savremenu istoriju. Beograd 1991, 93.

⁶⁶ Хемиската индустрија во 1940 година располагала со вкупно 6 претпријатија, и тоа: Фабрика за сапун, парфимерија, козметика и хемиски производи „Јадран“-Скопје; Фабрика за сапун „Вардар“-Скопје; Фабрика за сапун „Аеро“-Скопје; Фабрика за алкалоиди, хемиски и фармацевтски производи-Скопје и Фабрика за кислород „Ага-Руше“- денешен Горче Петров, Скопско. До 1939 година, кога била ликвидирана, во Битола постоела фабриката за сапун на Фараца Пардо и компанија. Со 5,4% од вкупниот број на претпријатијата од преработувачката индустрија и рударството, хемиската индустрија доаѓала на 6 место. Во меѓувоениот период капиталот вложен во оваа гранка изнесувал 14.847.000 динари. Работната сила во хемиската индустрија во 1940 година изнесувала 110 работници и службеници. Производството на сите видови сапун во 1940 година изнесувало 1.550.000 кг и во однос на 1939 година опаднало за 588.000 кг. Опаѓањето се должелo на приближувањето на Втората светска војна, која го спречила редовното снабдување со технички мазнини. Фабриката за алкалоиди можела да преработи годишно 18.000-20.000 кг суров опиум, меѓутоа не го ползувала целокупниот инсталиран капацитет. Во 1940 година биле преработени 3.520 кг суров опиум, од кое количество биле добиени 400 кг морфиум база. Коста Сидовски, Развoтoкoт на индустријата..., 191-203.

ристеле исклучиво за свои потреби. Како што се распламтувале борбите во текот на Втората светска војна, така се зголемувал и бројот на ранетите војници, а паралелно со тоа и потребата од производи на морфиум, база. Фабриката за алкалоиди, меѓу другите, ги произведувала и следниве артикли: морфиум пурум, морфиум хидрохлорикум, етил морфин хидрохлорикум, кодеин пурум, наркотин пурум, наркотин хидрохлорикум, опиум пулвис и др.

Воените разурнувања не ги заобиколиле ни претпријатијата на хемиската индустрија. Оштетени или разурнати биле 50% од зградите и 80% од машините. Разурнувањата во оваа гранка во просек изнесувале 65%.⁶⁷

Во 1941 година германски окупаторски војници престојувале во фабриката за алкалоиди и во нејзиниот круг отвориле работилница за поправка на автомобили. За време на престојот тие од фабричката лабораторија однеле прецизни и аналитички ваги, разновидна лабораториска опрема, 2.000 л бензол, 1.000 л толуол, 500 л спирт, киселина и др. Вкупната штета нанесена на оваа фабрика била проценета на 905.000 лева. Фабриката за кислород „Ага-Руше“ била ограбена и минирана од германските војници. Во документацијата, со која располагаме, не е утврдено колку изнесувала висината на штетата. Штети претрпеле и другите фабрики од хемиската индустрија.⁶⁸

з/ Метална индустрија

На територијата на Македонија функционираше следниве металопереработувачки индустриски претпријатија: Индустриско претпријатие за изработка на железни и ламарински предмети на Тодор, Кика и Георги Папатеодоси во Скопје; Моторна браварска работилница на Милан Шобота-Скопје; Индустриско претпријатие за преработка на железо и метал „Вардар“ - Скопје и Леарница и преработка на железо и метали „Пирит“ - Скопје.⁶⁹

с/ Графичка индустрија

Графичката индустрија во Македонија во 1940 година била застапена со вкупно 4 претпријатија, и тоа: Печатница „Братство“ - Скопје; Графичко индустриско претпријатие „Крајничанец“ А.Д. Скопје; Печатница и картонажа на Васил Пупков-Скопје и Бановинска задужбинска печатница „Немања“ - Скопје.⁷⁰

Како и другите гранки на индустријата, и графичката индустрија во текот на војната била користена до максимум. Покрај книги, печатени биле и весници, плакати, покани и други материјали. Штетата што и била направена на

⁶⁷ ДАРМ, Скопје, фонд: Планска комисија на НРМ, Скопје, 1.215.6.7/511.

⁶⁸ ДАРМ, Скопје, фонд: Претседателство на Владата на НРМ, 1945-1946, 1.159.9.4/166-167; 182-186.

⁶⁹ Коста Сидовски, Развитокот на индустријата..., 173-183.

⁷⁰ Вложените инвестиции во оваа индустриска гранка изнесувале 7.965.000 динари, од кои на македонскиот капитал отпаѓале 4.465.000 динари, односно 56,1%, а на југословенскиот 3.500.000 динари, односно 43,9%. Вкупниот број на вработените работници и службеници во 1940 година изнесувал 124, односно 1,1% од целокупниот број на вработените во индустријата и рударството. Коста Сидовски, Развитокот на индустријата..., 114-126.

печатницата „Немања“ (денес печатница „Гоце Делчев“) била проценета на 862.000 динари. Во текот на војната зградата била делумно оштетена, и однесени биле две лнотипни машини, 3 електромотори, една хефт машина за броширање книги и др. Оштетено било и ГИП „Крајничанец“, но бидејќи во документацијата еден дел од штетата е проценет во динари, а еден дел во левои, не сме во можност да ја утврдиме вкупната штета.⁷¹

Покрај наведените штети што им биле направени на индустриските претпријатија на територијата на Македонија, штети претрпеле и голем број разновидни работилници со занаетчиски и полузанаетчиски карактер. Некои од нив располагале и со машински инсталации. Така на пример, речиси целосно била демолирана Државната секција за добивање смола во Бродско, лоцирана во местото наречено „Капина“, која произведувала колофон и терпентиново масло. Предвоената годишна консумација изнесувала 200 тони смола. Смолата била собирана од шумите во државна сопственост во околината на Брод и од приватните шуми од селата Брезница, Тажево и Трбовље. До местото каде што се преработувала смолата била транспортирана со запрежен и товарен добиток.

Во текот на војната биле демолирани управната зграда во месноста „Капина“, зградата во месноста „Селиште“, зградата во месноста „Вражја Воденица“, две дрвени куќи, фурна и коњушница. Целосно биле уништени апаратите за дестилација, а оштетени биле машинската и електричната инсталација и алатот од метало-столарската работилница. Уништени или однесени биле 10.000 кг колофан и 7.000 кг терпентин. Вкупната штета што и била нанесена на Државната секција за добивање смола била проценета на 831.000 динари.⁷²

*

* * *

Во текот на војната германските, италијанските и бугарските окупаторски власти максимално ги експлоатирале постојните индустриски капацитети, нанесувајќи им огромни штети, посебно при нивното повлекување. Според критериумите на тогашните прописи, за време на фашистичката окупација во погон биле вкупно 103 индустриски претпријатија. Од нив, потполно разурнати или делумно онеспособени биле 21 претпријатие. Како последица на уништувањата, целокупниот произведен капацитет на индустријата во Македонија бил намален за 45%, или по гранки намалувањето изнесувало: на прехранбената индустрија за 35,4%, на текстилната - секторот за трикотажа за 45%, на градежната за 18%, на металната за 100% и на хемиската за 28%.⁷³

⁷¹ ДАРМ, Скопје, фонд: Претседателство на Владата на НРМ, 1945-1946, 1.159.9.5/494-495; 501-502.

⁷² ДАРМ, Скопје, фонд: Претседателство на Владата на НРМ, 1945-1946, к. 9.

⁷³ Експозе на министерот за индустрија инженер Георги Василев. Во Македонија ги има сите услови за развој на индустријата и рударството. В. „Нова Македонија“, III, 397, 18 април 1946; Д-р Л. Соколов, Индустријата на територијата на НР Македонија за време на воениот период..., 126.

⁷⁴ Во извештајот за работата на Поверенството за индустрија и занаетчиство од февруари 1945 година за состојбата на индустријата во Македонија непосредно по ослободувањето, меѓу другото, се вели: „Низ Македонија мина војната и окупаторот беше оставил насекаде следи од својот разрушителен бес. Нашата власт ги најде сите индустриални предпријатија во многу тешко положение. Разни делови од инсталациите и машините однесени, испосечени и откраднати каиши и

Покрај наведените, речиси немало претпријатие кое не претрпело мали и големи штети на зградите, инсталациите, алатите и сл. Освен тоа, при повлекувањето окупаторот целосно ги испразнил магацините за суровини и готови стоки. Со овие разорувања, заостанатата и слаба индустрија на Македонија на крајот на Втората светска војна уште повеќе опаднала.⁷⁴

Целокупната штета во индустријата во текот на војната била проценета на 659.000.000 динари.⁷⁵

По ослободувањето, во текот на 1945 година, поради недостиг на машински инсталации и друга опрема, како и поради немање на доволно стручен кадар, обновени биле само 10 индустриски претпријатија. Обновата по индустриски гранки била следна: прехранбената индустрија била обновена за 24%, текстилната за 100%, хемиската за 95%, градежната за 90% и металната за 28%.⁷⁶

др. Некој индустириални предпријатија напoлно разрушени. Магазините и складиште на предпријатијата кој останавана здрави бева празни и со никакви или многу малки количини на сиров или горив материјал. По тој начин целата индустрија беше укочена и не работеше. Неопходимо беше многу работа па да се то обнови и тури одново во движење“. ДАРМ, Скопје, фонд: Президиум на АСНОМ. Поверенство за индустрија и занаетчиство, 157, 16, 49/274-280.

⁷⁵ Експозе на министерот за индустрија инженер Георги Василев. Во Македонија ги има сите услови за развој на индустријата и рударството. в. „Нова Македонија“ III, 397, 18 април 1946.

⁷⁶ Истото; Миле Михајлов, Сумарен извештај на Президиумот на АСНОМ за неговата работа од Второто до Третото заседание. Гласник на ИНИ, XIX/3 (1975), 192.